

PROMENA STAVOVA PREMA UČENICIMA SA DAUNOVIM SINDROMOM PRIMENOM PROGRAMA ZAMIŠLJENOG KONTAKTA

Bojana-Konsuelo TALIJAN¹

Osnovna i srednja škola „9. maj”, Zrenjanin

Procena efikasnosti programa zamišljenog kontakta značajna je jer pruža saznanja o opravdanosti njihove primene u nastavi.

Cilj ovog istraživanja je da se utvrdi da li program zamišljenog kontakta utiče na stavove učenika prema vršnjacima sa Daunovim sindromom, kao i da li znanje o Daunovom sindromu, kontakt sa ovim osobama i empatija ispitanika imaju uticaj na efikasnost programa zamišljenog kontakta.

Ispitano je 50 učenika četvrtog razreda osnovnih škola, a podeljeni su u eksperimentalnu grupu koja je učestvovala u programu zamišljenog kontakta i kontrolnu grupu. Primljeni su Čedok-Mekmaster skala za procenu stavova prema osobama sa hendikepom, Skala za procenu dečjeg znanja o osobama sa ometenošću, Skala za procenu kontakta sa osobama sa ometenošću i Indeks međuljudskog reagovanja.

Učenici su nakon sprovođenja programa zamišljenog kontakta ispoljili pozitivnije stavove prema osobama sa Daunovim sindromom, kao i viši nivo znanja o njima u odnosu na procenu pre sprovođenja programa, dok su stavovi u kontrolnoj grupi ostali nepromenjeni. Implementacija ovog programa nije uticala na odnos stavova prema osobama sa Daunovim sindromom sa znanjem o njima i kontaktom sa ovom populacijom, kao i empatijom ispitanika.

Primena programa zamišljenog kontakta u nastavi je opravdana u cilju pripreme učenika za mogući dolazak deteta sa Daunovim sindromom u odeljenje.

Ključne reči: *Daunov sindrom, promena stavova, program zamišljenog kontakta*

¹ E-mail: b.k.talijan@gmail.com

UVOD

Daunov sindrom (DS) predstavlja jedan od najčešće identifikovanih genetskih poremećaja povezanih sa intelektualnom ometenošću (IO), koji nastaje usled trizomije 21. para hromozoma (Sherman, Allen, Bean & Freeman, 2007). Učenici sa DS odlikuju se specifičnim kognitivnim, motoričkim, govorno-jezičkim i socio-emocionalnim osobenostima (Dykens, Hodapp & Evans, 2006; Hazlett, Hammer, Hooper & Kamphaus, 2010; Martin, Klusek, Estigarribia & Roberts, 2009). Pored toga, karakterišu ih distinktivne facijalne i telesne osobine koje su lako uočljive, što može dovesti do formiranja negativnih stavova prema njima (Deakin, 2014).

Stav je ideja o određenoj društvenoj grupi, koja je praćena emocijama i predviđa ponašanje prema toj grupi u specifičnim uslovima (Triandis, 1971). Istraživanja pokazuju da stavovi učenika tipičnog razvoja prema deci sa DS mogu biti u rasponu od pretežno negativnih (Vlachou, 1995) do umereno pozitivnih (Hall & Mines, 1999). Prema rezultatima dosadašnjih istraživanja smatra se da na stavove prema osobama sa DS mogu uticati znanje o DS, kontakt sa ovim osobama i empatija ispitanika.

Jedna grupa programa promene stavova zasniva se na uverenju da će usvajanjem i proširivanjem znanja o određenoj manjinskoj grupi doći i do pozitivne promene stavova prema njoj (Flórez, Aguado & Alcedo, 2009; Siperstein, Norins & Mohler, 2007). Ovo verovanje potkrepljuju nalazi o pozitivnoj korelaciji između znanja o IO i stavova prema osobama sa IO (McManus, Feyes & Saucier, 2010). Davanje kratkih informacija kojima se naglašavaju sposobnosti osoba sa IO razvija pozitivne stavove prema pripadnicima ove populacije (Varughese & Luty, 2010). U studiji koja je obuhvatila studente, profesionalce koji se bave osobama sa IO i pripadnike opšte populacije, utvrđeno je da ispitanici koji imaju prethodno znanje o IO ispoljavaju pozitivnije stavove prema osobama sa IO (Yazbeck, McVilly & Parmenter, 2004).

Rezultati nekoliko istraživanja na uzorcima iz zajednice pronalaze pozitivnu vezu prethodnog kontakta sa osobama sa DS, sa stavovima prema ovoj društvenoj grupi (Pace, Shin & Rasmussen, 2010; 2011). Nasuprot tome, utvrđena je veća spremnost za druženje i zajedničko školovanje, kao i pripisivanje pozitivnijih atributa vršnjacima sa DS od učenika iz tradicionalnih razreda, u odnosu na odeljenja u kojima se sprovodi inkluzija (Gash & Michaelides, 2005). Postoje i istraživanja u kojima nije pronađena veza između kontakta sa vršnjacima sa DS i stavova prema njima (Gannon & McGilloway, 2009; Laws & Kelly, 2005).

Još jedna varijabla koja se često dovodi u vezu sa stavovima je empatija. Empatija je emocionalno iskustvo koje se javlja kao emocionalni odgovor na emocionalna stanja drugih ljudi (Herrington, 2016), a obuhvata kognitivni domen – sposobnost da se razumeju i vide stvari iz perspektive drugog i afektivnu komponentu – sposobnost da se osoba pridruži osećanjima drugoga (Viran, 2015). Stefan i Finlej (Stephan & Finlay, 1999) ukazuju na postojanje pozitivne korelacije između stavova i empatije, što potvrđuju rezultati još jedne studije u kojoj je ispitivan odnos empatije i stavova prema osobama sa ometenošću (Rathbone, 2013). Pored toga, utvrđeno je da je indirektan efekat kontakta na razvoj pozitivnih stavova posredovan povećanjem empatije (Vezzali, Giovannini & Capozza, 2010).

Sve veći broj istraživača pomera fokus sa dokumentovanja stavova učenika tipičnog razvoja prema vršnjacima sa IO ka identifikovanju načina za unapređivanje stavova prema njima (Siperstein et al., 2007). Kako mogućnosti za komunikaciju i socijalnu interakciju sa osobama sa ometenošću nisu dostupne svima, osmišljeni su programi indirektnog kontakta koji se primenjuju u situacijama kada ne postoje ili su male šanse za direktan kontakt između članova različitih grupa. Programi indirektnog kontakta zasnovani su na hipotezi kontakta (Allport, 1954), a obuhvataju programe proširenog kontakta (*Extended Contact*, Wright, Aron, McLaughlin-Volpe & Ropp, 1997) i program zamišljenog kontakta (*Imagined Contact*, Crisp & Turner, 2009; Crisp, Stathi, Turner & Husnu, 2009).

Programi proširenog kontakta pretpostavljaju da saznanje o tome da član bliske grupe/grupa sa kojom se pojedinac identifikuje (Tajfel & Turner, 1986), a može pripadati toj grupi ili težiti da bude njen član (Pennington, 2008; Triandis, 1971), ima pozitivna iskustva sa članom dalje grupe/grupa sa kojom se osoba ne identifikuje, kojoj ne pripada i/ili nema osećaj pripadnosti toj grupi (Pennington, 2008), može dovesti do pozitivnijih međugrupnih stavova (Wright et al., 1997). Treba imati u vidu da postoje i situacije u kojima članovi dalje grupe nisu prisutni ni u širem socijalnom okruženju pripadnika bliske grupe, što se može nazvati nedostatkom mogućnosti za prošireni kontakt (Crisp & Turner, 2009).

Program zamišljenog kontakta (Crisp & Turner, 2009; Crisp et al., 2009) predstavlja dalju implementaciju hipoteze kontakta (Birtel & Crisp, 2012). Zamišljeni kontakt je efikasno sredstvo za ostvarenje kontakta u situacijama kada nema uslova za direktan ili prošireni kontakt (Crisp & Turner, 2013). Ovaj program omogućava ljudima da jednostavnim zamišljanjem međugrupnog kontakta sa članom dalje grupe promene svoje stavove prema njima u pozitivnom smeru (Crisp & Turner, 2009; Crisp et al., 2009). Zamišljeni kontakt predstavlja prvi korak na putu ka smanjenju predrasuda, omogućavajući da učesnici u interakciji imaju pozitivniji odnos pre implementacije programa proširenog ili ostvarivanja direktnog kontakta (Crisp & Turner, 2012). U prilog tome govore i rezultati jedne pregledne studije koji pokazuju da zamišljeni kontakt može imati funkciju pripreme, smanjenjem međugrupne anksioznosti i poboljšanjem međugrupnih stavova, kao i podsticanjem interesovanja i namera da se uključe u buduće stvarne kontakte (Crisp, Husnu, Meleady, Stathi & Turner, 2010).

Autori navode da je za uspešnost intervencije zamišljenog kontakta važno obezbediti različite uslove u kojima se zamišlja pozitivna, kooperativna interakcija sa članovima dalje grupe (Husnu & Crisp, 2010b; Kuchenbrandt, Eyssel & Seidel, 2013). Takođe, značajno je isticanje ličnog selfa člana dalje grupe u cilju povećanja samopouzdanja članova većinske grupe za buduće interakcije, kao i stvaranja pozitivnog uticaja na

međugrupne odnose (Stathi & Crisp, 2008). Pored toga, neophodno je i isticanje grupnog identiteta članova grupa, kao i tipičnosti pojedinačnih pripadnika grupa za celu njihovu grupu, čime se omogućava generalizacija pozitivnih odnosa na sve članove dalje grupe (Stathi, Crisp & Hogg, 2011).

Rezultati jedne metaanalitičke studije, koja je obuhvatila 71 istraživanje i 5.770 ispitanika, pokazuju da program zamišljenog kontakta ima mali do srednji efekat na svim procenama međugrupnih predrasuda (Miles & Crisp, 2014). Osim toga, utvrđeno je da nakon učešća u programu zamišljenog kontakta dolazi do povećanja želje za saradnjom u društvenim igrama, kao i da je to povezano sa povećanjem poverenja prema članu dalje grupe (Meleady & Seger, 2016).

Vežali je sa saradnicima sproveo nekoliko studija koje su bile usmerene na procenu efikasnosti programa zamišljenog kontakta na pozitivnu promenu stavova prema migrantima. Ovi autori su u jednoj od studija utvrdili da je učešće u programu zamišljenog kontakta dovelo do smanjenja negativnih stereotipa o migrantima i podstaklo namere da u budućnosti pruže pomoć ljudima koji pripadaju ovoj grupi (Vezzali, Stathi, Crisp & Capozza, 2015). Rezultati istraživanja sličnog dizajna pokazuju da je program zamišljenog kontakta bio efikasan u smanjenju eksplicitnih i implicitnih predrasuda, kao i da je rezultirao pozitivnijim bihevioralnim namerama u eksperimentalnoj, u odnosu na kontrolnu grupu (Vezzali, Capozza, Giovannini & Stathi, 2011). Takođe, ovaj program je bio efikasan u razvoju pozitivnijih bihevioralnih namera i stavova u eksperimentalnoj grupi, u odnosu na kontrolnu grupu (Vezzali, Capozza, Stathi & Giovannini, 2012). Treba napomenuti i da je učešće učenika bele rase u programu zamišljenog kontakta dovelo do pripisivanja pozitivnijih atributa i ispoljavanja pozitivnijih bihevioralnih namera, kao i do toga da su prepoznavali značajno više sličnosti sa vršnjacima iz Azije u odnosu na kontrolnu grupu (Stathi, Cameron, Hartley & Bradford, 2014). Osim toga, ovaj program ima i pozitivan uticaj na odnose pripadnika različitih religija, na šta ukazuju nalazi Hjusnu i Krispa (Husnu & Crisp, 2010a), koji su utvrdili da učešće u programu zamišljenog kontakta

dovodi do veće spremnosti da se britanski hrišćani angažuju u budućim stvarnim kontaktima sa britanskim muslimanima. Prema našim saznanjima, Kameronova i saradnici (Cameron, Rutland, Turner, Holman-Nicolas & Powell, 2011) sproveli su jedino istraživanje u kojem je efikasnost programa zamišljenog kontakta procenjivana u odnosu na osobe sa ometenošću. Oni su na uzorku učenika prosečnog uzrasta od pet do 11,11 godina utvrdili da je učešće u ovom programu dovelo do pripisivanja pozitivnijih atributa i ispoljavanja pozitivnijih bihevioralnih namera prema deci sa telesnim invaliditetom, u odnosu na kontrolnu grupu čiji članovi nisu učestvovali u aktivnosti, već su samo popunili upitnike.

CILJ ISTRAŽIVANJA

Cilj ovog istraživanja je da utvrdi da li program zamišljenog kontakta utiče na stavove učenika prema vršnjacima sa DS. Takođe, studija je istraživala i da li razlike među ispitanicima u pogledu znanja o DS, učestalosti direktnog kontakta sa decom sa DS i empatije ispitanika imaju uticaj na efikasnost primenjenog programa.

METOD RADA

Uzorak

Uzorak istraživanja činilo je 50 učenika tipičnog razvoja koji pohađaju četvrti razred osnovnih škola. Ovaj obrazovni uzrast je odabran jer istraživanja pokazuju da se izazovi s kojima se sreću deca sa smetnjama u razvoju u redovnim školama, posebno u socijalnom funkcionisanju, povećavaju u višim razredima (Warnock, 2005). Uzorak je podeljen u dve grupe, od kojih je jedna eksperimentalna – program zamišljenog kontakta (n=25) i jedna kontrolna grupa (n=25). Struktura ispitanika se nije menjala pri procenama pre i posle sprovođenja programa. Ispitanici

obuhvaćeni uzorkom imali su od 9,6 godina do 10,4 godine, a njihov prosečan uzrast bio je 9,63 (SD=0,47). U istraživanju je učestvovalo 24 dečaka (48%) i 26 devojčica (52%). Ispitanici su bili ujednačeni po uzrastu i polu na nivou poduzoraka (Tabela 1). Svi učenici pohađaju osnovne škole u centralnim beogradskim opštinama. U školama u kojima je sprovedeno istraživanje nije bilo učenika sa DS, a u odeljenjima koje pohađaju ispitanici nije bilo učenika sa smetnjama u razvoju.

Tabela 1 – Razlike među ispitivanim grupama u odnosu na uzrast i pol ispitanika

Istraživačka grupa	Uzrast	N	%	χ^2	df	p	Pol	N	%	χ^2	df	p
Program zamišljenog kontakta	9,6	3	12	6,6	9	0,679	Muški	12	48	0,04	1	0,841
	9,7	1	4									
	9,8	2	4									
	9,9	3	12									
	9,11	1	4									
	10,0	3	12									
	10,2	2	8									
	10,3	4	16									
	10,4	5	20									
	Kontrolna	9,6	2									
9,7		1	4									
9,8		2	8									
9,9		4	16									
9,11		2	8									
10,0		4	16									
10,1		2	8									
10,2		2	8									
10,3		6	24									

Instrumenti istraživanja

Stavovi ispitanika prema učenicima sa DS ispitani su Čedok–Mekmaster skalom za procenu stavova prema deci sa hendikepom (*Chedoke–McMaster Attitudes Towards Children with Handicaps Scale, CATCH*, Rosenbaum, Armstrong & King, 1986). Ova skala je zasnovana na trokomponentnom modelu stavova i obuhvata kognitivni, afektivni i bihevioralni domen (Triandis, 1971). Skala obuhvata 36 ajtema, sa jednakim brojem pozitivnih i negativnih tvrdnji. CATCH je petostepena

skala Likertovog tipa (od 0 – uopšte se ne slažem, do 4 – u potpunosti se slažem). Negativno formulisani ajtemi se moraju rekodovati, tako da viši skor na skali ukazuje na prisustvo pozitivnijih stavova. CATCH je prilagođena potrebi istraživanja stavova prema osobama sa DS tako što je termin „hendikep” zamenjen terminom „Daunov sindrom”. Pouzdanost unutrašnje konzistentnosti na našem uzorku je visoka ($\alpha=0,904$).

Skala za procenu dečjeg znanja o osobama sa ometenošću (*Children's Knowledge about Handicapped Persons Scale, CKHPS*, Hazzard, 1983) namenjena je proceni znanja dece o osobama sa ometenošću. Ova skala obuhvata 25 ajtema, na koje se može odgovoriti na trostepenoj skali (0 – ne, 1 – nisam siguran/nisam sigurna, 2 – da). Skorovi mogu biti u rasponu od nula do 50. U prikazanom istraživanju termin „ometenost” zamenjen je terminom „Daunov sindrom”, tako da je skala usmerena na procenu znanja o osobama sa DS. Radi dodatne procene validnosti instrumenta, sprovedena je procedura istovetna onoj koju je sprovedla autorka instrumenta u svom istraživanju. Naime, upitnik za procenu znanja o osobama sa DS popunilo je 40 oligofrenologa, koji su pokazali prihvatljiv nivo saglasnosti (na 10 ajtema isti odgovor daje između 90 i 100% oligofrenologa, na šest ajtema se slaže njih 80–90%, a na devet ajtema od 50 do 80% oligofrenologa). Pouzdanost unutrašnje konzistentnosti za učenike četvrtog razreda ($\alpha=0,735$) je prihvatljiva.

Skala za procenu kontakta sa osobama sa ometenošću (*The Contact with Disabled Persons Scale, CDP*, Yunker & Hurley, 1987) usmerena je na procenu učestalosti kontakta sa osobama sa ometenošću. Ova skala se sastoji od 20 ajtema Likertovog tipa (od 1 – nikada, do 5 – veoma često), tako da skor može biti u rasponu od 20 do 100. Učestalost kontakta učenika sa osobama sa DS može biti niska (20–60) ili visoka (61–100) (Walker, 2008). U našem istraživanju termin „ometenost” zamenjen je terminom „Daunov sindrom” i pojedini ajtemi su prilagođeni iskustvu dece osnovnoškolskog uzrasta, tako da je skala usmerena na procenu kontakta sa decom sa DS. Na ispitivanom uzorku pouzdanost unutrašnje konzistentnosti ima visoku vrednost ($\alpha=0,819$).

Indeks međuljudskog reagovanja (*Interpersonal Reactivity Index, IRI*, Davis, 1980) korišćen je za procenu empatije. Instrument sadrži 28 ajtema. Ovo je petostepena skala Likertovog tipa (od 1 – ne opisuje me dobro, do 5 – opisuje me odlično). S obzirom na to da viši skor ukazuje na veći stepen empatije, stavke koje su negativno formulisane moraju se rekodovati. Na našem uzorku je pouzdanost unutrašnje konzistentnosti visoka ($\alpha=0,819$).

Podaci o uzrastu i polu ispitanika prikupljeni su primenom demografskog upitnika.

Procedura istraživanja

Za sve ispitanike dobijena je pismena saglasnost roditelja za učešće u istraživanju. Istraživanje je obavljeno u tri faze. U prvoj fazi su prikupljeni podaci pre sprovođenja programa. U drugoj fazi je implementiran program prilikom koga je svaki susret trajao jedan školski čas, ali je obuhvatao oko 30 minuta efektivnog rada. Program je trajao ukupno šest nedelja, a susreti su organizovani jednom nedeljno, uvek u isto vreme. Stoga je sprovođenje programa obuhvatilo po šest susreta istraživača sa učenicima. U trećoj fazi prikupljeni su podaci neposredno nakon realizovanja programa.

U programu zamišljenog kontakta celokupan materijal prikazivan je deci putem projektora, u formi prezentacija sa tekstom i ilustracijama iz programa. Takođe, učenicima je tekst čitala osoba koja je primenjivala programe, tako da su oni aktivno mogli da isprate svaku sesiju u celosti. Na samom početku časa učenici su se upoznali sa likovima koje će „sresti” u priči prikazivanjem ilustracija u boji i davanjem informacija o polu, uzrastu, članovima porodice i interesovanjima dece. Pored toga, napomenuto je koje dete ima DS. Naime, kratkim opisom na pozitivan način predstavljene su osnovne fenotipske, govorno-jezičke, kognitivne i bihevioralne osobine za svako dete sa DS iz priča, na način koji je razumljiv učenicima. U svakoj sesiji bilo je jedno dete tipičnog razvoja, a drugo sa DS;

u dve seanse su učestvovala po dve devojčice; u dve sesije po dva dečaka; a u dve seanse po jedna devojčica i jedan dečak. Prilikom svakog susreta ispitanicima su prikazane ilustracije druge dece, u cilju podsticanja generalizacije. Osim toga, učenicima su pokazane ilustracije u boji, na kojima je predstavljeno okruženje u kojem će se odvijati interakcija (izlet, park, plaža, igraonica, učionica ili planina), kao i ilustracije predmeta koji su karakteristični za taj kontekst (ljuljaške, tobogan, rođendanska torta i slično). U svakoj sesiji su, u cilju podsticanja generalizacije, prikazivani drugi učenici tipičnog razvoja i njihovi vršnjaci sa DS. Deci koja su učestvovala u programu rečeno je da treba da zamisle kako su na mestu deteta tipičnog razvoja sa slike. Naime, svaki ispitanik je dobio zadatak da pet minuta zamišlja kako se u tom kontekstu druži sa vršnjakom sa DS, kao i da razmisli o svim zabavnim aktivnostima i razgovorima koje će imati sa tim detetom. Nakon toga ispitanici su dobili po 15 minuta da napišu detaljan opis zamišljenog susreta, fokusirajući se na karakteristike deteta sa DS, zatim na aktivnosti/igre u kojima su zajedno učestvovali, kao i na to šta su rekli jedno drugom i uradili u cilju razvijanja prijateljstva. Na kraju su svi ispitanici učestvovali u kratkim diskusijama, u trajanju od 10 minuta, koje su vođene od osobe koja je sprovodila programe, na temu onoga što su zamislili.

Korišćeni program je dostupan u elektronskom izdanju knjige *Programi indirektnog kontakta između učenika i njihovih vršnjaka sa Daunovim sindromom* (Talijan, 2016).

Statistička obrada podataka

Prvi korak u statističkoj obradi podataka istraživanja podrazumevao je deskriptivnu proveru distribucije varijabli, odnosno rezultata na instrumentima korišćenim u istraživanju. Rezultati ovog testa uputili su nas i na izbor adekvatnih parametrijskih i neparametrijskih statističkih tehnika za dalju obradu podataka. U statističkoj obradi podataka korišćeni su: deskriptivne statističke mere, t-test nezavisnih uzoraka,

Man Vitnijev U-test, t-test uparenih uzoraka, Vilkoksonov test ranga, Pirsonov koeficijent korelacije i Spirmanov koeficijent korelacije.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Na osnovu deskriptivne provere distribucije varijabli utvrđene su vrednosti asimetrije i zaobljenosti distribucije, kao i rezultat Kolmogorov–Smirnovog testa za procenu normalnosti distribucije na primenjenim skalama (Tabela 2).

Tabela 2 – Deskriptivni podaci o varijablama svih primenjenih instrumenata

Instrumenti	AS	Med.	Var.	SD	Skjunes	Kurtozis	K–S	df	p
Stavovi*	73,26	68,5	360,809	18,995	0,268	0,288	0,122	50	0,061
Znanje*	30,44	31	31,415	5,693	-0,761	0,47	0,119	50	0,073
Kontakt	23,34	22	26,719	5,169	2,36	5,595	0,269	50	0,000
Empatija	87,44	90	192,864	13,888	-0,815	0,54	0,133	50	0,027

* označava instrumente kod kojih je zabeležena normalnost raspodele (skjunes i kurtozis koeficijent ne prelaze vrednost od -1 do +1, i Kolmogorov–Smirnov test nije statistički značajan); K–S=Kolmogorov–Smirnov koeficijent; statistički značajne vrednosti su označene (bold)

Normalna raspodela skorova zabeležena je na Čedok–Mekmaster skali za procenu stavova prema osobama sa hendikepom i Skali za procenu dečjeg znanja o ometenosti, čije vrednosti skjunes i kurtozis koeficijenata ne prelaze vrednost od -1 do +1 (Muthén & Kaplan, 1985), odnosno kod kojih Kolmogorov–Smirnov test nije statistički značajan.

Za opis parametara od značaja, u zavisnosti od njihove prirode i u odnosu na rezultate prethodne procene, korišćene su srednje vrednosti i standardne devijacije ili kvartili. U Tabeli 3 prikazani su rezultati deskriptivne statistike za sve primenjivane varijable pre i neposredno nakon sprovođenja programa.

Tabela 3 – Distribucija poduzoraka u odnosu na stavove prema osobama sa DS, učestalost direktnog kontakta sa osobama sa DS, znanje o DS i empatiju ispitanika pre i posle učešća u programima

Vreme procene	Istraživačka grupa	Stavovi		Znanje		Kontakt		Empatija	
		AS	SD	AS	SD	Q1	Q3	Q1	Q3
Pre programa	Zamišljeni kontakt	73,52	23,57	31,12	6,23	20	24	80,5	100
	Kontrolna	73	13,45	29,76	5,13	20	23,5	77,5	94
Posle programa	Zamišljeni kontakt	109,72	20,79	34,36	8,90	20	24	82	103
	Kontrolna	73,08	13,27	29,88	5,22	20,5	24	76,5	94

Q1=vrednost prvog kvartila, Q3=vrednost trećeg kvartila

Rezultati t-testa nezavisnih uzoraka pokazuju da su učenci iz oba poduzorka bili ujednačeni u pogledu stavova prema osobama sa DS ($t(38,139)=0,096$, $p=0,924$) i znanja o DS ($t(48)=0,842$, $p=0,404$) na početku istraživanja. Pored toga, primenom Man Vitnijevog U-testa utvrđeno je da nema razlika u poduzorcima ispitanika u odnosu na učestalost direktnog kontakta sa osobama sa DS ($Z=-0,121$, $p=0,904$) i empatije ispitanika ($Z=-1,088$, $p=0,277$). U daljem tekstu prikazani su nalazi koji se odnose na procenu nakon sprovođenja programa.

Primenom t-testa uparenih uzoraka utvrđeno je da je program zamišljenog kontakta imao visoko statistički značajan uticaj na razvoj pozitivnijih stavova prema osobama sa DS i na znanje o DS, dok su stavovi i znanje u kontrolnoj grupi ostali nepromenjeni (Tabela 4).

Tabela 4 – Razlike u poduzorcima ispitanika u pogledu stavova prema osobama sa DS pre i posle učešća u programima

Varijabla	Vreme procene	Istraživačka grupa	t	df	p	Razlika AS	Eta kvadrat
Stavovi prema osobama sa DS	Pre programa / Posle programa	Zamišljeni kontakt	-5,388**	24	0,000	-36,2	0,547
		Kontrolna	-0,625	24	0,538	-0,08	0,016
Znanje o DS	Pre programa / Posle programa	Zamišljeni kontakt	-2,287*	24	0,031	-3,24	0,179
		Kontrolna	-1,365	24	0,185	-0,12	0,07

** $p<0,01$, * $p<0,05$; statistički značajne vrednosti su označene (bold)

Rezultati Vilkoksonovog testa ranga pokazuju da nije bilo značajnih razlika u pogledu učestalosti direktnog kontakta sa osobama sa DS, kao ni empatije ispitanika na merenjima sprovedenim pre i posle učešća u programima (Tabela 5).

Tabela 5 – Razlike u poduzorcima ispitanika u pogledu učestalosti direktnog kontakta sa osobama sa DS pre i posle učešća u programima

Varijabla	Vreme procene	Istraživačka grupa	Z	p	Med. 1	Med. 2
Kontakt sa osobama sa DS	Pre programa /	Zamišljeni kontakt	-1,89	0,059	21	23
	Posle programa	Kontrolna	-1,732	0,083	22	22
Empatija ispitanika	Pre programa /	Zamišljeni kontakt	-1,521	0,128	93	96
	Posle programa	Kontrolna	-0,535	0,593	90	85

Med. 1=medijana pre sprovođenja programa, Med. 2=medijana nakon sprovođenja programa

Kada su u pitanju odnosi stavova prema osobama sa DS sa drugim varijablama, rezultati Pirsonovog koeficijenta korelacije pokazuju da je kod ispitanika koji su učestvovali u programu zamišljenog kontakta prisutna statistički značajna pozitivna korelacija, na nivou $p < 0,01$, između stavova prema osobama sa DS i znanja o njima, u oba trenutka procene. Treba napomenuti da je pre sprovođenja programa povezanost među pomenutim varijablama bila srednje visine, dok je nakon učešća u programu zamišljenog kontakta ovaj odnos imao visoku vrednost (Tabela 6).

Tabela 6 – Odnos stavova prema osobama sa DS i znanja o DS pre i posle učešća u programima

	Vreme procene	Istraživačka grupa	Stavovi	
			r	p
Znanje o DS	Pre programa	Zamišljeni kontakt	0,522**	0,007
		Kontrolna	0,19	0,363
	Posle programa	Zamišljeni kontakt	0,703**	0,000
		Kontrolna	0,193	0,356

** $p < 0,01$, statistički značajne vrednosti su označene (bold)

Nasuprot tome, nalazi Spirmanovog koeficijenta korelacije ukazuju na odsustvo značajne povezanosti stavova prema osobama sa DS i učestalosti direktnog kontakta sa njima pre i posle sprovođenja programa (Tabela 7).

Tabela 7 – Odnos stavova prema osobama sa DS i učestalosti direktnog kontakta sa njima pre i posle učešća u programima

Učestalost direktnog kontakta sa osobama sa DS	Vreme procene	Istraživačka grupa	Stavovi	
			ρ	p
	Pre programa	Zamišljeni kontakt	0,240	0,248
		Kontrolna	0,207	0,320
	Posle programa	Zamišljeni kontakt	-0,002	0,994
		Kontrolna	0,032	0,878

Na prisustvo statistički značajne, pozitivne, visoke povezanosti, na nivou $p < 0,01$, stavova prema osobama sa DS i empatije ispitanika u poduzorcima pre sprovođenja programa ukazuju rezultati Spirmanovog koeficijenta korelacije. Nakon implementacije programa zamišljenog kontakta potvrđeni su navedeni korelativni odnosi među ovim varijablama u kontrolnoj grupi, dok je u eksperimentalnoj grupi došlo do opadanja nivoa statističke značajnosti ($p < 0,05$), kao i visine korelacije sa visokog na srednji nivo (Tabela 8).

Tabela 8 – Odnos stavova prema osobama sa DS i empatije ispitanika pre i posle učešća u programima

	Vreme procene	Istraživačka grupa	Stavovi	
			ρ	p
Empatija ispitanika	Pre programa	Zamišljeni kontakt	0,63**	0,001
		Kontrolna	0,703**	0,000
	Posle programa	Zamišljeni kontakt	0,473*	0,017
		Kontrolna	0,67**	0,000

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, statistički značajne vrednosti su označene (bold)

DISKUSIJA

Iako nije bilo značajnih razlika u stavovima prema osobama sa DS na početku istraživanja, neposredno nakon prime- ne programa ovi stavovi su postali značajno pozitivniji u ek- sperimentalnoj grupi u odnosu na kontrolnu grupu ispitanika. Prikazani rezultati su u skladu sa prethodnim nalazima koji pokazuju da program zamišljenog kontakta dovodi do pozi- tivnijih stavova prema vršnjacima koji su migranti (Vezzali et al., 2011; 2012; 2015), pripadaju drugoj rasi (Stathi et al., 2014),

religiji (Husnu & Crisp, 2010a) ili imaju telesni invaliditet (Cameron et al., 2011b).

Kada je u pitanju znanje o DS, utvrđeno je značajno povećanje znanja o DS posle sprovođenja programa na poduzorku ispitanika koji su učestvovali u programu zamišljenog kontakta. Treba napomenuti da se relativno visok nivo znanja može objasniti karakteristikama primenjenog instrumenta – nasumično zaokruživanje broja dva donosi maksimalan broj poena, a odgovori „Nisam siguran/Nisam sigurna” polovinu njih. S obzirom na to da sprovedeni program, pored indirektnog kontakta, sadrži i komponentu znanja – ukazivanje na sličnosti, razlike, snage, slabosti osoba sa DS, može se zaključiti da ovaj program, na izvestan način, predstavlja kombinaciju indirektnog kontakta sa osobama sa DS i znanja/svesnosti o njima. Nalazi dobijeni dovođenjem u odnos znanja o DS i stavova prema osobama sa DS pokazuju da učešće u programu nije uticalo na odnose među ovim varijablama koji su utvrđeni na početku istraživanja. Naime, u poduzorku koji je kasnije učestvovao u programu zamišljenog kontakta postojala je značajna korelacija stavova prema osobama sa DS i znanja o DS, što je potvrđeno i nakon učešća u programu. Nasuprot tome, u kontrolnoj grupi nisu postojale značajne povezanosti ni u jednom trenutku merenja. Rezultati prikazanog istraživanja u izvesnoj meri potvrđuju nalaze drugih istraživača o pozitivnoj povezanosti znanja o IO i stavova prema ovoj društvenoj grupi (McManus et al., 2010; Varughese & Luty, 2010; Yazbeck et al., 2004).

Svi ispitanici su ispoljili nisku učestalost direktnog kontakta sa osobama sa DS pre i posle sprovođenja programa i nije bilo značajnih razlika u pogledu kontakta među ispitivanim grupama. Rezultati korelacionih analiza sugerišu da nema značajnih odnosa stavova prema osobama sa DS i učestalosti direktnog kontakta sa ovom populacijom prilikom prve i druge procene ovih varijabli. Ovi rezultati su u skladu sa navodima autora o odsustvu značajne povezanosti kontakta sa vršnjacima sa DS i stavova prema njima (Gannon & McGilloway, 2009; Laws & Kelly, 2005). Ipak, nalazi većine studija nisu u skladu sa rezultatima ovog istraživanja. Na primer, Pejs i saradnici (Pace et al.,

2010; 2011) navode da postoji pozitivna povezanost kontakta sa osobama sa DS i stavova prema ovoj društvenoj grupi. Takođe, naši rezultati ne pružaju podršku ni navodima da je direktan kontakt sa vršnjacima sa DS negativno povezan sa stavovima prema ovoj društvenoj grupi (Gash & Michaelides, 2005).

Dobijeni rezultati u pogledu empatije ispitanika pokazuju slične vrednosti prilikom merenja pre i posle sprovođenja programa. Ovaj podatak ne čudi s obzirom na to da primenjeni program nije baziran na zauzimanju perspektive prikazanih osoba sa DS. Naime, u okviru primenjenog programa ispitanici nisu usmeravani da zamisle kako bi se osećali da su na mestu osobe sa DS. Ispitivanjem odnosa između empatije ispitanika i stavova prema osobama sa DS utvrđeno je prisustvo značajnih, pozitivnih odnosa među ovim varijablama prilikom procene pre i nakon sprovođenja programa u obe istraživačke grupe. Rezultati naše studije u određenoj meri potvrđuju navode autora o povezanosti empatije i stavova u opštoj populaciji (Rathbone, 2013; Stephan & Finlay, 1999) i proširuju je na populaciju sa DS.

ZAKLJUČAK

Sumirajući rezultate ovog istraživanja može se zaključiti da je program zamišljenog kontakta doveo do značajnog poboljšanja stavova prema osobama sa DS. Osim toga, učešće u ovom programu rezultiralo je i značajnim povećanjem znanja o DS u eksperimentalnoj grupi.

Generalno, dobijeni korelacioni odnosi ne sugerišu da su znanje o DS, učestalost direktnog kontakta sa osobama sa DS i empatija ispitanika imali uticaj na efikasnost sprovedenog programa.

Buduća istraživanja trebalo bi da prevaziđu ograničenja prikazanog, najpre u pogledu uzrasnog opsega ispitanika. Takođe, preporuka je da budu implementirana u kontekstu koji bi omogućavao praćenje da li pod uticajem programa zamišljenog kontakta dolazi do porasta direktnog kontakta sa osobama

sa DS. Bilo bi interesantno sprovesti longitudinalnu studiju u kojoj bi isti ispitanici neko vreme posle učešća u programu zamišljenog kontakta učestvovali u nekom od programa proširenog kontakta, a potom se formirali i uslovi za uključivanje u direktan kontakt sa osobama sa DS.

LITERATURA

1. Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Reading: Addison-Wesley.
2. Birtel, M. D., & Crisp, R. J. (2012). Imagining intergroup contact is more cognitively difficult for people higher in intergroup anxiety but this does not detract from its effectiveness. *Group Processes & Intergroup Relations*, 15(6), 744-761.
3. Cameron, L., Rutland, A., Turner, R. N., Holman-Nicolas, R., & Powell, C. (2011). Changing attitudes with a little imagination: Imagined contact effects on young children's intergroup bias. *Anale de Psychologia*, 27(3), 708-717.
4. Crisp, R. J., & Turner, R. N. (2009). Can imagined interactions produce positive perceptions?: Reducing prejudice through simulated social contact. *American Psychologist*, 64(4), 231-260.
5. Crisp, R. J., & Turner, R. N. (2012). Imagined intergroup contact: Refinements, debates and clarifications. In: G. Hodson & M. Hewstone (Ur.), *Advances in intergroup contact* (pp. 135-151). Hove, UK: Psychology Press.
6. Crisp, R. J., Stathi, S., Turner, R. N., & Husnu, S. (2009). Imagined intergroup contact: Theory, paradigm and practice. *Social and Personality Psychology Compass*, 3(1), 1-18.
7. Crisp, R. J., Husnu, S., Meleady, R., Stathi, S., & Turner, R. N. (2010). From imagery to intention: A dual route model of imagined contact effects. *European Review of Social Psychology*, 21(1), 188-236.
8. Davis, M. H. (1980). A multidimensional approach to individual differences in empathy. *JSAS Catalog of Selected Documents in Psychology*, 10(4), 85-103.
9. Deakin, K. A. (2014). *Perceptions of Down syndrome: A growing awareness?, Investigating the views of children and young people*

with Down syndrome, their non-disabled peers and mothers. Glasgow: University of Glasgow. (Doctoral dissertation).

10. Dykens, E., Hodapp, R., & Evans, D. (2006). Profiles and development of adaptive behavior in children with Down syndrome. *Down Syndrome Research and Practice*, 9(3), 45-50. doi:10.3104/reprints.293
11. Flórez, M. A., Aguado, A. L., & Alcedo, M. A. (2009). A review and analysis of programmes promoting changes in attitudes towards people with disabilities. *Annuary of Clinical and Health Psychology*, 5, 81-94.
12. Gannon, S., & McGilloway, S. (2009). Children's attitudes toward their peers with Down syndrome in schools in rural Ireland: An exploratory study. *European Journal of Special Needs Education*, 24(4), 455-463.
13. Gash, H., & Michaelides, C. (2005). *Attitudes to Down syndrome and inclusion: Cyprus and Ireland.*
14. Preuzeto sa https://scholar.google.com/scholar?q=Attitudes+to+Down+syndrome+and+inclusion%3A+Cyprus+and+Ireland.+&btnG=&hl=sr&as_sdt=0%2C5
15. Hall, H., & Minnes, P. (1999). Attitudes toward persons with Down syndrome: The impact of television. *Journal of Developmental and Physical Disabilities*, 11(1), 61-76. doi:10.1023/A:1021812702337
16. Hazzard, A. (1983). Children's experience with, knowledge of, and attitude toward disabled persons. *The Journal of Special Education*, 17(2), 131-139.
17. Hazlett, H. C., Hammer, J., Hooper, S. R., & Kamphaus, R. W. (2010). Down syndrome. In: S. Goldstein & C. R. Reynolds (Ur.), *Handbook of neurodevelopmental and genetic disorders in children.* (pp. 362-381). New York - London: Guilford Press.
18. Herrington, J. D. (2016). Commentary: Cognitive and emotional empathy in transdiagnostic research: Reflections on Klapwijk et al. (2016). *Journal of Child Psychology Psychiatry*, 57(6), 748-749. pmid:27192955
19. Husnu, S., & Crisp, R. J. (2010). Elaboration enhances the imagined contact effect. *Journal of Experimental Social Psychology*, 46(6), 943-950.

20. Husnu, S., & Crisp, R. J. (2010). Imagined intergroup contact: A new technique for encouraging greater inter-ethnic contact in Cyprus. *Peace and Conflict*, 16(1), 97-108.
21. Kuchenbrandt, D., Eyssel, F., & Seidel, S. K. (2013). Cooperation makes it happen: Imagined intergroup cooperation enhances the positive effects of imagined contact. *Group Processes & Intergroup Relations*, 16(5), 635-647.
22. Laws, G., & Kelly, E. (2005). The attitudes and friendship intentions of children in United Kingdom mainstream schools towards peers with physical or intellectual disabilities. *International Journal of Disability, Development and Education*, 52(2), 79-99.
23. Martin, G. E., Klusek, J., Estigarribia, B., & Roberts, J. E. (2009). Language characteristics of individuals with Down syndrome. *Topings in Language Disorders*, 29(2), 112-132. pmid:20428477
24. Mcmanus, J. L., Feyes, K. J., & Saucier, D. A. (2010). Contact and knowledge as predictors of attitudes toward individuals with intellectual disabilities. *Journal of Social and Personal Relationships*, 28(5), 579-590.
25. Meleady, R., & Seger, C. R. (2017). Imagined contact encourages prosocial behavior towards outgroup members. *Group Processes & Intergroup Relations*, 20(4), 447-464. DOI: <https://doi.org/10.1177/1368430215612225>
26. Miles, E., & Crisp, R. J. (2014). A meta-analytic test of the imagined contact hypothesis. *Group Processes & Intergroup Relations*, 17(1), 3-26.
27. Muthén, B., & Kaplan, D. (1985). A comparison of some methodologies for the factor analysis of non-normal Likert variables. *British Journal of Mathematical and Statistical Psychology*, 38, 171-189.
28. Pace, J. E., Shin, M., & Rasmussen, S. A. (2010). Understanding attitudes toward people with Down syndrome. *American Journal of Medical Genetics Part A*, 152(9), 2185-2192.
29. Pace, J. E., Shin, M., & Rasmussen, S. A. (2011). Understanding physician's attitudes toward people with Down syndrome. *American Journal of Medical Genetics Part A*, 155(6), 1258-1263.

30. Pennington, C. D. (2008). *Osnove socijalne psihologije*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
31. Rathbone, L. (2013). *An analysis of students' attitudes towards people with disabilities*. Dublin: Dublin Business School. (Doctoral dissertation).
32. Rosenbaum, P. L., Armstrong, R. W., & King, S. M. (1986). Children's attitudes toward disabled peers: A self-report measure. *Journal of Pediatric Psychology, 11*(4), 517-530. pmid:2951512. doi:10.1093/jpepsy/11.4.517
33. Sherman, S. L., Allen, E. G., Bean, L. H., & Freeman, S. B. (2007). Epidemiology of Down syndrome. *Developmental Disabilities Research Reviews, 13*(3), 221-227. doi:10.1002/mrdd.20157
34. Siperstein, G. N., Norins, J., & Mohler, A. (2007). Social acceptance and attitude change. U J. W. Jacobson, J. A. Mulick, & J. Rojahn (Eds.), *Handbook of intellectual and developmental disabilities*. (pp. 133-154). US: Springer.
35. Stathi, S., & Crisp, R.J. (2008). Imagining intergroup contact promotes projection to outgroups. *Journal of Experimental Social Psychology, 44*(4), 943-957.
36. Stathi, S., Crisp, R. J., & Hogg, M. A. (2011). Imagining intergroup contact enables member-to-group generalization. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice, 15*(3), 275-284.
37. Stathi, S., Cameron, L., Hartley, B., & Bradford, S. (2014). Imagined contact as a prejudice-reduction intervention in schools: The underlying role of similarity and attitudes. *Journal of Applied Social Psychology, 44*(8), 536-546.
38. Stephan, W. G., & Finlay, K. (1999). The role of empathy in improving intergroup relations. *Journal of Social Issues, 55*(4), 729-743. doi:10.1111/0022-4537.00144
39. Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. U J. T. Jost & J. Sidanius (Eds.), *Political psychology: Key readings. Key readings in social psychology*. (pp. 367-386). New York, US: Psychology Press. 2004 xiii, 497. pp. This reprinted chapter originally appeared in (Psychology of Intergroup Relations [ed. by S. Worchel & W. G. Austin], 1986, 7-24.).

40. Talijan, B. K. (2016). *Programi indirektnog kontakta između učenika i njihovih vršnjaka sa Daunovim sindromom*. Preuzeto sa: <https://zenodo.org/record/805401#.WVOvtSLRH0>
41. Triandis, H.C. (1971). *Attitude and attitude change*. Toronto: John Wiley & Sons, INC.
42. Varughese, S. J., & Luty, J. (2010). Stigmatised attitudes towards intellectual disability: A randomised crossover trial. *The Psychiatrist*, 34(8), 318-322.
43. Vezzali, L., Giovannini, D., & Capozza, D. (2010). Longitudinal effects of contact on intergroup relations: The role of majority and minority group membership and intergroup emotions. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 20(6), 462-479.
44. Vezzali, L., Capozza, D., Giovannini, D., & Stathi, S. (2011). Improving implicit and explicit intergroup attitudes using imagined contact: An experimental intervention with elementary school children. *Group Processes & Intergroup Relations*, 15(2), 203-212.
45. Vezzali, L., Capozza, D., Stathi, S., & Giovannini, D. (2012). Increasing outgroup trust, reducing inhumanization, and enhancing future contact intentions via imagined intergroup contact. *Journal of Experimental Social Psychology*, 48(1), 437-440.
46. Vezzali, L., Stathi, S., Crisp, R. J., & Capozza, D. (2015). Comparing direct and imagined intergroup contact among children: Effects on outgroup stereotypes and helping intentions. *International Journal of Intercultural Relations*, 49, 46-53.
47. Viran, C. (2015). Perceived physician empathy: A societal view. *Journal of the Ceylon College of Physicians*, 46(1-2), 48-52.
48. Vlachou, A. (1995). *Tacher's and peers attitudes towards the integration of pupils with Down syndrome*. Sheffield: University of Sheffield. (Doctoral dissertation).
49. Walker, C. L. (2008). *Counselor attitudes toward persons who are blind or visually impaired: A national counselor study*. Raleigh: North Carolina State University – Graduate Faculty. (Doctoral dissertation).
50. Warnock, M. (2005). Special schools or not?. *Education Review*, 19(1), 13-17.

51. Wright, S. C., Aron, A., Mclaughlin-Volpe, T., & Ropp, S. A. (1997). The extended contact effect: Knowledge of cross-group friendships and prejudice. *Journal of Personality and Social psychology*, 73(1), 73-90.
52. Yazbeck, M., Mcvilly, K., & Parmenter, T. R. (2004). Attitudes toward people with intellectual disabilities: An Australian perspective. *Journal of Disability Policy Studies*, 15(2), 97-111. doi: 10.1177/10442073040150020401
53. Yunker, H. E., & Hurley, M. K. (1987). Contact with and attitudes toward persons with disabilities: The measurement of intergroup contact. *Rehabilitation Psychology*, 32(3), 145-154.

CHANGES OF ATTITUDES TOWARD STUDENTS WITH DOWN SYNDROME USING THE PROGRAM OF IMAGINED CONTACT

Bojana-Konsuelo Talijan
Primary and Secondary School "May 9th" Zrenjanin

Summary

Assessment of the effectiveness of the program of imagined contact is important because it provides information about the justification of its use in the classroom.

The aim of this study was to determine whether the program of imagined contact affected the attitudes of students toward their peers with Down syndrome, and whether the knowledge of Down syndrome, contact with these people, and empathy of respondents had an impact on the efficiency of the program of imagined contact.

The survey included 50 fourth grade students of elementary schools, divided into an experimental group, which participated in the program of imagined contact, and a control group. Chedoke-McMaster Attitudes Towards Children with Handicaps Scale, The Contact with Disabled Persons Scale, Children's Knowledge about Handicapped Persons Scale and Interpersonal Reactivity Index were applied in this research.

Pupils showed more positive attitudes towards people with Down syndrome, as well as a higher level of knowledge about them after the implementation of the program of imagined contact compared to the assessment before the implementation of a program, while the attitudes remained unchanged in the control group. Implementation of this program had no effect on the correlation of attitudes towards people with Down syndrome with knowledge about them and contact with this population, or with empathy of subjects.

The use of the program of imagined contact in teaching is justified in order to prepare students for the possible arrival of a child with Down syndrome in the class.

Key words: Down syndrome, attitudes change, program of imagined contact